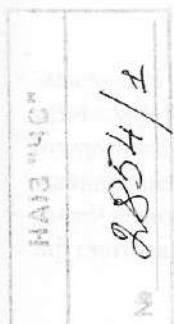

Національний
архітектурно-історичний заповідник
«Чернігів стародавній»

АРНАБІДІВСЬКІ ЧИТАННЯ

Збірник наукових праць
Випуск 5

Чернігів

Видавництво «Десна Поліграф»

2021

УДК 94(477.51)(062.552)

ББК 63.3(4УКР-ЧЕР)я54

К-24

Національний
архітектурно-історичний
заповідник «Чернігів стародавній»
«Карнабідівські читання»

*Рекомендовано до друку
науково-методичною радою Національного
архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній»
(протокол №1 від 3 березня 2021 р.)*

Редакційна колегія:

Ю.О. Соболь, В.К. Хомич, А.В. Доценко, І.С. Бугера, І.В. Непотенко,
С.В. Черняков

Карнабідівські читання : зб. наук. пр. / Нац. архітектур.-іст. заповідник «Чернігів стародавній»,
К-24 [редкол.: Ю. О. Соболь та ін.]. – Чернігів : Десна Поліграф, 2021. – Вип. 5. [262] с. : 6 іл.

Даний збірник наукових праць включає матеріали V Карнабідівських читань, які проходили у Національному архітектурно-історичному заповіднику «Чернігів стародавній» 26-27 листопада 2020 р. і були присвячені 400-літтю від народження Лазаря Барановича – видатного українського релігійного і політичного діяча другої половини XVII століття, Архієпископа Чернігівського і Новгорода-Сіверського, письменника і проповідника.

У збірнику продовжується публікація результатів наукових досліджень і наукових розвідок науковців Чернігова, Чернігівщини і інших регіонів України, які присвячені історії, археології, а також пам'яткам архітектури Чернігова і Чернігівщини, і відповідно, інших регіонів України.

Видання буде цікаве науковцям, краєзнавцям і, загалом, всім пошановувачам старовини.

Усі права застережено. У разі цитування матеріалів посилання
на «Карнабідівські читання» обов'язкове

© Автори статей, 2021

© Національний архітектурно-історичний
заповідник «Чернігів стародавній», 2021

ЗМІСТ

Травкіна О. І. Чернігівський архієпископ Лазар Баранович: церковний, політичний діяч і письменник	7
Семко Д. М. Постать Лазаря Барановича в історіографії XIX-початку ХХ ст.	35
Бунак О. В. Повернув Новгород-Сіверському славу	43
Гейда О. С. Андрій Іванович Страдомський – перший біограф Лазаря Барановича.	46
Матушек О. Ю. «Лазар Баранович – патріарх Никон»: зміст і контекст діалогу ..	53
Загорулько М. А. Поетика в «Слові на Різдво Пресвятої Богородиці» із збірки проповідей «Труби на дні нарочиті» Лазаря Барановича	61
Васюта О. О. До питання про походження найменування Іллінської церкви у Чернігові та зміни його у 1649 р.	66
Руденок В. Я., Василенко А. А. Чернігівський Троїцький Іллінський монастир доби Гетьманщини.....	77
Васюта І. В. Чернігівська архітектурна школа як культурно-творчий феномен у середньовічній історії України-Русі.....	82
Нижник Л. М. Універсали гетьманів і полковників надані П'ятницькому жіночому монастирю м. Чернігова у XVII-XVIII ст.	87
Бугера І. С. До питання іконографії композицій XIX ст. стінопису Троїцького собору м. Чернігова	99
Гаркуша А. Б. Пророчий ряд у монументальному живописі Спасо-Преображенського собору	108
Ткач О. І. Дослідження написів на іконі «Охтирської Божої Матері» з фондів Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» під час проведення консерваційно-реставраційних заходів	121
Рибіна-Ткач М. Ю., Ткач О. І. До питання атрибуції сюжетів ікон з фондів Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній»....	127
Сергєєв С. М. Використання будівлі архієпископа в м. Чернігові в 30-40 рр. XIX ст.	131
Рига Д. В. Матеріальний стан та соціально-правовий статус викладачів губернських класичних чоловічих гімназій у XIX ст. (на прикладі Чернігівської класичної чоловічої гімназії)	138
Непотенко І. В. Церковна знаковість у Чернігові в руслі формування радянських маркерів 1918-1921 рр.	147
Ванжула О. М. «Стати вогнем для спалювання старого світогляду» (до історії Чернігівського історико-культурного заповідника 1929-1933рр.)	154
Литовченко О. Л. Проект благоустрою території чернігівського Єлецького монастиря 1955 р.	166
Глухенький А. А. Борисоглібський собор м. Чернігова у 1930-1940 р.	174

Миколайко Т. А. Боротьба вірян Чернігова за відкриття Троїцького собору. 1962-1970-ті роки	181
Михеєнко Н. А. Моніторинг температурно-вологісного режиму Спасо-Преображенського собору м. Чернігова	188
Доценко А. В. Полкова скарбниця у м. Прилуках – пам'ятка архітектури початку XVIII ст.	194
Кукса Н. В. Місце усипальниці гетьмана Богдана Хмельницького	202
Ганшин О. В. Віднайдене дипінг з фрески невідомого святого воїна-мученика південного пілону південно-західного підкупольного стовпа Кирилівської церкви Києва	208
Ігнатенко І. М., Білинська Л. І. Місце Путівльського храму серед пам'яток цегляного зодчества Чернігово-Сіверської землі кінця XII – першої третини XIII ст. (за будівельними матеріалами).	212
Личковах В. А. Музей-заповідник «Ганина пустинь» з точки зору етнокультурології	223
Буренко В. А. Збереження та використання нерухомих об'єктів у межах діяльності історико-культурного заповідника «Качанівка»	230
Марченко Г. М. Удосконалення фортифікаційних споруд Лисогірського форту в 70-х роках XIX ст.	236
Сытый Ю. Н. Вклад А. В. Шекуна в исследования территории Третьяка в Чернигове	245
Відомості про авторів	263

МІСЦЕ ПУТИВЛЬСЬКОГО ХРАМУ СЕРЕД ПАМ'ЯТОК ЦЕГЛЯНОГО ЗОДЧЕСТВА ЧЕРНІГОВО-СІВЕРСЬКОЇ ЗЕМЛІ КІНЦЯ XII-ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ XIII СТ. (ЗА БУДІВЕЛЬНИМИ МАТЕРІАЛАМИ)

У статті представлено історіографічний огляд робіт про будівельну кераміку путівльської церкви XII–XIII ст. Дослідження пінфи з Путівля у музейних колекціях дозволило дійти висновку, що попри подібність до Спасо-Преображенського собору в Новгороді-Сіверському, будівельна артель, яка брала участь у спорудженні путівльського храму, сформувалася в Чернігові після 1211 р. під впливом майстрів новгород-сіверської і гродненсько-кіївської архітектурних шкіл. На це вказують інша технологія виготовлення пінфи та набір лекальних цеглин для пілястр на фасадах. Також запропоновано альтернативне датування путівльської церкви, будівництво якої могло припинитися в 1223 р. внаслідок загибелі князя-ктитора у битві на Калці та її наслідків.

Ключові слова: архітектура давньої Русі; Путівль; Новгород-Сіверський; Чернігів; археологія; пінфа; періодизація.

Кінець XII ст. став переломним моментом у розвитку давньоруської мурованої архітектури, з цього часу в землях Київської Русі починає розповсюджуватися новий архітектурний стиль, споруди якого характеризуються «баштоподібністю» композиції та наявністю пучкових тяг на фасадах.

На жаль, майже всі цегляні будівлі Чернігово-Сіверщини кінця XII – першої третини XIII ст. збереглися лише у вигляді решток підмурків і розвалів нижніх частин стін – отож ми маємо недостатньо інформації про об'ємні форми згаданих споруд, їх архітектурні рішення та декор. Однак деякі дані, що пов'язують зруйновані об'єкти з більш-менш вціліми архітектурними пам'ятками, можна здобути, аналізуючи їх будівельні матеріали. Спробі встановити такі зв'язки для Путівльської церкви, визначити її місце у хронологічному ряду давніх цегляних будівель Чернігово-Сіверщини, присвячена ця розвідка.

До групи споруд, зведеніх у нашому регіоні наприкінці XII–першій третині XIII ст. дослідники включають різну кількість об'єктів. Так, В. П. Коваленко відносив до останнього, п'ятого, етапу розвитку чернігово-сіверського зодчества шість споруд Чернігова і чотири будівлі з інших міст Сіверщини – Новгорода-Сіверського, Путівля, Трубчевська і Вицижа [1]. Не маючи на меті розгляд підстав включення до цього списку кожної конкретної пам'ятки, автори все ж вважають, що до переліку слід додати ще два об'єкти: цегляну будівлю на території новгород-сіверського Спасо-Преображенського монастиря, розкопану в 2003 р. О. Черненко і А. Казаковим [2], і споруду в Глухові, розвали будівельних матеріалів з якої часто знаходять під час археологічних робіт на території старої частини міста [3].

Визначенням дат зведення зазначених пам'яток займалося багато дослідників – знавців архітектури, археологів, істориків. Майже всі з них дійшли думки, що згадані давньоруські цегляні споруди регіону були побудовані майстрами, що презентують єдине будівельне об'єднання (артель). Більшість науковців вважає найдавнішою спорудою в цій групі пам'яток П'ятницьку церкву Чернігова. Ті ж майстри, згодом, вдосконаливши свою будівельну техніку і архітектурні прийоми, побудували дещо іншу за формою і декором Спаську церкву в Новгороді-Сіверському, а за нею й решту храмів в удільних містах Сіверщини. Петербурзький історик архітектури Є. М. Торшин, наразі єдиний із дослідників, на перше місце в цій череді пам'яток ставить новгород-сіверський Спасо-Преображенський собор [4].

Варіанти абсолютноного датування згаданих споруд, запропоновані різними науковцями, мають широкий діапазон. Так, відомий дослідник давньої архітектури П. О. Раппопорт вважав, що храми нового стилю на Сіверщині почали будувати після того, як у Чернігові став правити представник «мономащичів» – колишній князь Київської землі Рюрик Ростиславич [5]. Спершу, в 1211–1214 рр., за його сприянням була збудована П'ятницька церква, за нею – інші цегляні споруди Чернігова, а потім храми Вщижа і Трубчевська. Зведення новгород-сіверської Спаської церкви дослідник відносив до 1229–1233 рр., а Путівльської – до 1233–1236 рр. [6, с. 256–257, 263].

Чернігівський археолог В. П. Коваленко датував цю групу пам'яток періодом від 1210–1211 рр. до 1239 р., не вказуючи при цьому час будівництва конкретних споруд. Імовірно, порядок, в якому перелічені пам'ятки, відповідає уявленню автора про послідовність їх зведення. Об'єкти науковець згрупував так: П'ятницька церква, церква на вул. Сіверянській, церква 1956 року, будівля під Катерининською церквою, брами княжого і єпископського дворів – у Чернігові, Спасский собор у Новгороді-Сіверському, церкви в Путівлі, Трубчевську і Вщижі [1].

Петербурзький фахівець з архітектурної археології Є. М. Торшин, на противагу попереднім дослідникам, вважає, що спочатку була зведена новгород-сіверська Спасо-Преображенська церква (на момент написання статті ще одна давньоруська цегляна споруда цього монастиря була невідома), потім путівльська і вщижська. Лише після цього з'явилися церкви в Чернігові – П'ятницька і розкопана на вул. Сіверянській.

Появу пам'яток нового типу на Чернігівщині науковець пов'язує з поєднанням традиційних прийомів чернігівського цегляного будівництва, що побутували, принаймні, до 1186 р. – часу завершення будівництва Благовіщенської церкви, з прийомами, занесеними зодчими з іншого регіону, який він не вказує. Гіпотезу про раннє зведення новгород-сіверської церкви Є. М. Торшин підкріплює відомими з писемних джерел датами будівництва храмів Сузdal'щини, які на його думку, мали плани, конструкції фундаментів і, головне, плінфи, подібні до тих, що застосовували в цей час на Чернігово-Сіверщині. Проаналізувавши розміри плінф, Є. М. Торшин припустив, що церкви в Новгороді-Сіверському і Путівлі були побудовані наприкінці XII ст., а П'ятницька церква в Чернігові – у 10-х роках XIII ст. [4, с. 171].

Що стосується безпосередньо давньоруського цегляного храму в Путівлі, рештки якого вперше були розкопані В. А. Богусевичем у 1959–1961 рр., а вдруге – Б. О. Рибаковим у 1965 р., про нього, окрім авторів розкопок, в тому чи іншому контексті писало чимало дослідників. Зазвичай, Путівльський храм ставився у самий кінець

хронологічного ряду цегляних будівель цього стилю, хоча зустрічаються й більш ранні датування.

Так, В. А. Богусевич відносив цю архітектурну пам'ятку до кінця XII ст. [7, с.168]. Приблизно тими ж роками датує церкву В. Б. Звагельський, повторюючи тезу Г. К. Вагнера [8] про те, що новгород-сіверський і путівльський храми були зведені наприкінці XII ст. князем Ігорем Святославичем і його сином Володимиром. Причину недобудови путівльської церкви дослідник пояснює переїздом ктитора – героя «Слова о полку Ігоревім» – у 1198 р. до Чернігова [9]. Інші доводи для такого ж датування приводить Є. М. Торшин [4].

Російський археолог В. В. Седов припустив, що храми з бічними апсидами відображують афонські традиції, зазначивши, що писемні джерела 1220-х рр. фіксують три випадки контактів Русі з Афоном [10]. Відтак, слід розуміти, що будівництво храмів в Новгороді-Сіверському, Путівлі та Більчицях, що біля Полоцька, які мають бічні експеди, дослідник відносить саме до цього періоду.

Український архітектор Г. Н. Логвин гадав, що кам'яний храм в Путівлі, на місці первісної дерев'яної Воскресенської церкви, з'явився наприкінці XII–початку XIII ст. [11, с. 206-207].

Аналізуючи причини відсутності фрескового розпису і наявності горілих конструкцій, які перекривали рештки зруйнованої пам'ятки, Б. О. Рибаков дійшов висновку, що путівльський храм був збудований у 30-х роках XIII ст., перед самою монголо-татарською навалою [12]. Згодом це датування повторили П. О. Раппопорт і В. П. Коваленко, хоча в роботах останнього, в хронологічному переліку давньоруських споруд регіону, церква в Путівлі вказана третьою з кінця списку [1].

У роботах, котрі мають стосунок до вивчення путівльського храму, часто присутні характеристики будівельної кераміки. Тексти містять дані про розміри плінф і малюнки знаків, зображені на них, менше уваги приділено сортименту лекальних цеглин. Неважаючи на це, О. В. Сухобоков і С. П. Юренко в книзі «Давній Путівль», зазначили: «на жаль, плінфа з путівльського храму до сьогодні не була досліджена фахівцями комплексно, що позбавляє нас цінної інформації...» [13, с. 232]. Отож, спробуємо заповнити деякі прогалини в цій сфері й більш широко розглянути окремі характеристики путівльської цегли.

У статті В. А. Богусевича, присвяченій дослідженням в Путівлі й розкопкам руїн тамтешнього храму, немає узагальнених даних по формату плінфи. В роботі вказані лише розміри конкретних цеглин з найбільш цікавими з погляду науковця знаками. Так, автор зазначає, що плінфа з двома невеликими хрестиками на торці була розміром 28x20x5 см (в колекції СОКМ під номером КН 25037/18 є фрагмент плінфи з таким знаком і промірами 19,5x5,5-5 см, подібний до згаданого В. А. Богусевичем артефакту). Одна з плінф зі знаком у вигляді «вертикального стовпчика», вміщеного на тичку, мала ширину 20,5 см при товщині 5 см, інша – 16x6 см. Проміри цеглин із зображенням «тризубця» становили 16x4 см і 14x4 см [7, с.169-170].

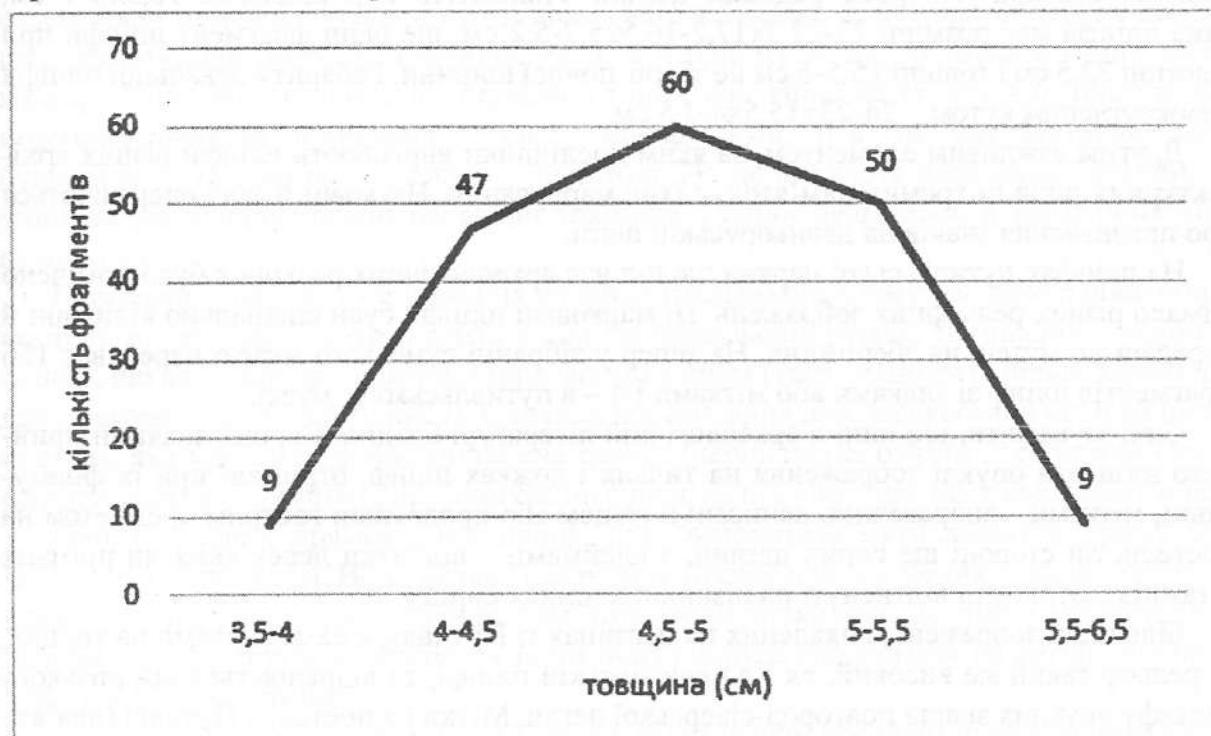
Історик архітектури П. О. Раппопорт у своєму зводі археологічних джерел, присвяченому пам'яткам домонгольської архітектури, вказав розміри цегли путівльського храму, як 2x20,5-20x5 см, при цьому згадав, що були й менші плінфи довжиною 22 см й шириною близько 16 см [14, с. 47]. О. В. Сухобоков повторив вказані П. О. Раппопортом розміри цегли [13, с. 228]. Тими ж даними оперував і Є. М. Торшин, використавши вказаний «основний формат» плінф для побудови графіку, на якому

порівняв розміри цеглин давньоруських будівель кінця XII–початку XIII ст. Путивля, Чернігова, Новгорода-Сіверського, Трубчевська, Ярославля і Володимира-на-Клязьмі. Цей же формат дав підставу дослідникам розмістити путівльський храм у хронологічній шкалі відразу після Спасо-Преображенської церкви Новгорода-Сіверського [4, с. 167-168].

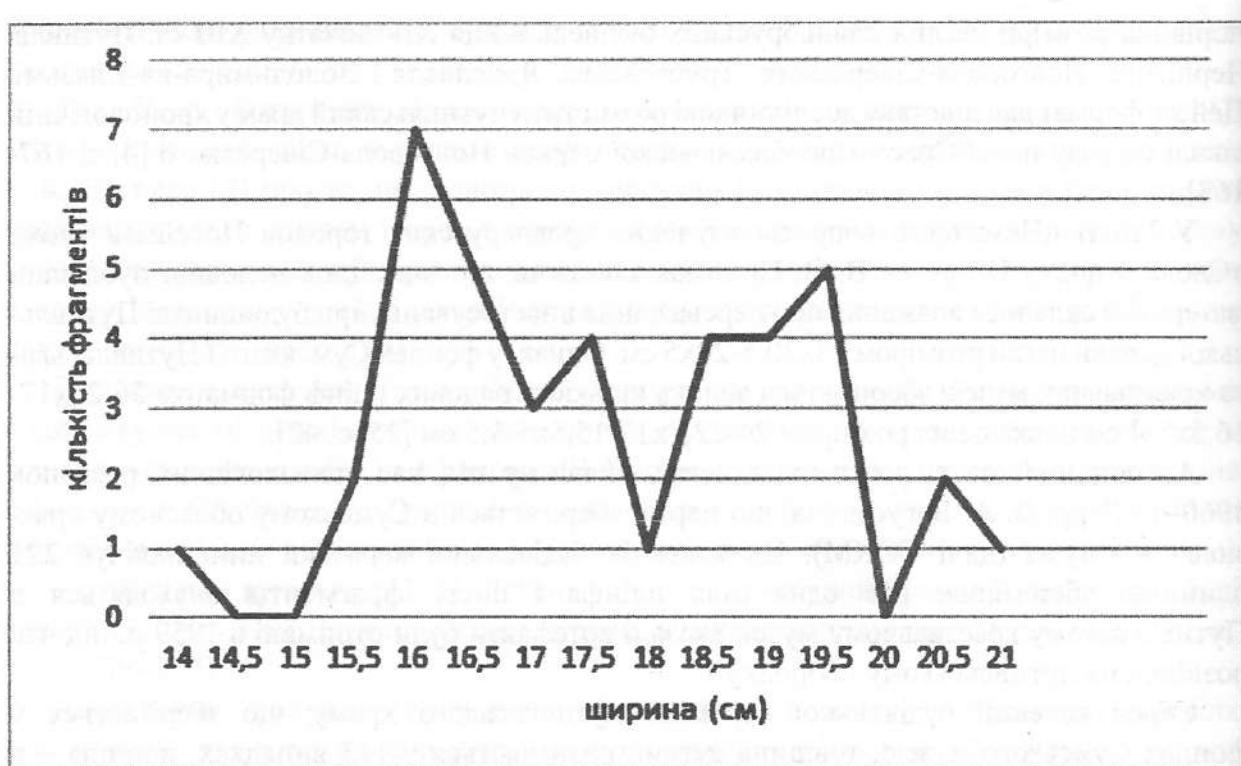
У статті «Некоторые вопросы изучения древнерусских городов Посеймья эпохи «Слова о полку Игореве» В. В. Приймак зауважив, що внаслідок неповної публікації матеріалів склалося враження про переважання в застосуванні при будівництві Путивльської церкви цегли розміром 28x20,5-20x5 см. Однак, у фондах Сумського і Путивльського краєзнавчих музеїв зберігається велика кількість рядових плінф форматом 26-24x17-16,5x5-4 см і лекальніх розміром 24-22,5x17-15,5x5-3,5 см [15, с. 42].

Автори цієї статті розглянули цеглу, виявлену під час археологічних розкопок 1960–1961 рр. В. А. Богусевича, що наразі зберігається в Сумському обласному краєзнавчому музеї (далі СОКМ). Ця колекція будівельної кераміки нині налічує 221 одиницю зберігання. Ще одна ціла плінфа і шість фрагментів знаходяться в Путивльському краєзнавчому музеї, вказані артефакти були отримані в 1959 р. під час розвідок на путівльському «Городку».

Серед колекції будівельної кераміки путівльського храму, що зберігається у фондах Сумського музею, товщина цеглин визначається у 175 випадках, ширина – в 39, довжина – в п'яти випадках. Слід зауважити, що плінфи цієї пам'ятки, як і багатьох інших давньоруських споруд, мають нерівномірні розміри – подекуди вони являють собою трапеції чи паралелограми, до того ж цеглини можуть бути товщими з одного боку і тоншими з іншого. Дані, отримані в результаті вимірювань цегли із зібрання СОКМ, показали, що товщина путівльських плінф коливається в межах від 3,5 см до 6,5 см, причому різниця товщини цеглини з різних боків може сягати до 1,5 см, однак, переважна більшість плінф має товщину 4-5,5 см (графік 1).

Графік 1. Усереднена товщина плінф путівльської церкви з колекції СОКМ

Графік 2. Усереднена ширина плінф пущевської церкви з колекції СОКМ

За шириною плінфи можна розділити на кілька серій, що включають зразки з промірами: 16-17,5 см, 18,5-19,5 см, 20-21 см. Також трапляються фрагменти вузьких цеглин – 14 і 15-15,5 см завширшки (графік 2), імовірно, вони є уламками лекальних плінф.

За довжиною цеглини відрізняються не так сильно, але перед нами дуже мала вибірка. Розміри чотирьох рядових цеглин становлять 24,5-23,5x17,5-16,5x5-4 см, одна плінфа має розміри 23-22,3x17,2-16,5x5,7-5,2 см, ще один фрагмент плінфи при довжині 22,5 см і товщині 5,5-5 см не зберіг повної ширини. Габарити лекальної плінфи з заокругленим кутом – 24-23x15,5x4-3,5 см.

Другим важливим елементом, за яким дослідники вирізняють плінфи різних архітектурних шкіл і окремих пам'яток, є їхнє маркування. Науковці й досі сперечаються про призначення знаків на давньоруській цеглі.

На плінфах пущевської церкви ще під час археологічних розкопок було помічено чимало різних рельєфних зображень. Ці марковані плінфи були спеціально відібрані й передані до музеїв на зберігання. На тепер у зібранні сумського музею перебуває 156 фрагментів плінф зі знаками або мітками і 4 – в пущевському музеї.

Слід зауважити, що нині в археологічній літературі Східної Європи знаками прийнято називати опуклі зображення на тичках і ложках плінф, отримані при їх формуванні, мітками – зображення, написані пальцем або продряпані гострим предметом на постелистій стороні ще сиріх цеглин, а клеймами – відбитки дерев'яних чи рогових штампів, котрі були відтиснуті на різних площинах сирів.

Більшість зображень, виявленіх на цеглинах із Пущевля, є саме знаками на торцях, їх рельєф такий же високий, як і в чернігівській плінфі, та відрізняється від низького рельєфу опуклих знаків новгород-сіверської цеглі. Мітки на постелі в Пущевлі (дев'ять випадків) трапляються частіше, ніж в Новгороді-Сіверському, і як у Чернігові зовсім немає клейм.

Не будемо детально зупиняючися на описі знаків (їх малюнки повторюються від статті до статті), лише відзначимо, що відмінність «комплекту» знаків на цеглі цієї споруди, у порівнянні з іншими кам'яними будівлями Чернігово-Сіверщини, полягає у переважанні деяких видів зображень. Серед них, зокрема, знаки у вигляді хреста, що може вказувати на близькість даної артілі до церковної чи монастирської громади. Також багато зображень кириличних літер, а подекуди трапляються й короткі написи, що свідчить про грамотність майстрів-плінфоробів. Авторам вдалося реконструювати знак-напис, над прочитанням якого билося немало дослідників. Серед артефактів обох зазначених музеїв зберігається п'ять фрагментів плінф, виготовлених у одній матриці, на тичковій

стороні якої вирізаний напис у два рядки, розділений по центру тамгоподібною фігурою на кшталт тризуба. Цей текст, зображений у дзеркальному вигляді, прочитаний як «ПЛИТА БОГЬДА» (рис.1), що можна зрозуміти, як «плінфа майстра на ім'я Богдан» (імовірно, варіант імені Богдан). На тичках деяких плінф трапляється напис «НАШ» (наш), причому він представлений як у дзеркальному, так і

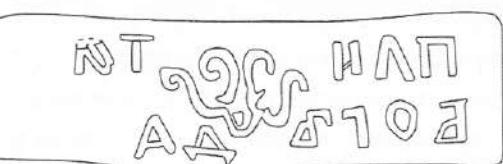

Рис.1 Знак на торці плінфи з Путивля.

Реконструкція І.М. Ігнатенка

в «прямому» відображені. За уявленням авторів, ці підписи підкріплюють гіпотезу про власницьке призначення знаків, які були своєрідними «лейблами» окремих майстрів.

Про принадлежність цегли до продукції тієї чи іншої артілі можуть вказувати такі ознаки, як механічний склад керамічної маси, обробка поверхонь і випадкові відбитки, зроблені до випалу. Для встановлення цих характеристик вибірково було оглянуто 35 фрагментів плінф пущивльського храму. Обстеження показало, що вони виконані з червонопаленої глини, і зазвичай, мають теракотовий колір, хоча трапляються екземпляри рожевого, червоного та вишневого кольорів. У кількох випадках помітна штучна домішка піску до глиняної маси, а в одному – дегідратованої глини білого кольору. Пущивльські сирці формували з глини вологішої за ту, яку використовували новгород-сіверські плінфороби, але з більш сухої, ніж та, що застосовувалась будівничими П'ятницької церкви у Чернігові. На це вказують деформації цеглин, що виникли до випалу, значні перепади товщини і сліди бульбашок в керамічній масі, помітні на зламі.

Переважна більшість обстежених плінф пущивльського храму має доволі рівні обидві постелі, на верхній інколи помітні сліди загладжування рукою, на нижній – відбитки дошки, що свідчить про використання форми з дном (така технологія більш характерна для новгород-сіверської плінфи). Однак, в кількох випадках зафіксована нерівна нижня постель, яка має сліди формування «на ґрунт» (чернігівська ознака), теоретично такий «ефект» можна отримати і при формуванні сирцю на піддоні, вкритому засохлою глиною.

Окрім рядових прямокутних плінф, при будівництві пущивльського храму були застосовані й лекальні. Вони являють окремий інтерес для дослідників, адже сортамент лекальних плінф давніх цегляних пам'яток може підказати, до якого стилістичного напряму в архітектурі відноситься та чи інша споруда або вказати на артіль, що брала участь у зведенні будівлі.

В. А. Богусевич згадував, що в Пущивльській церкві «складні пілястри викладені з лекальної цегли, що закінчується напів- і четвертиною круга» [7, с. 168]. У колекціях

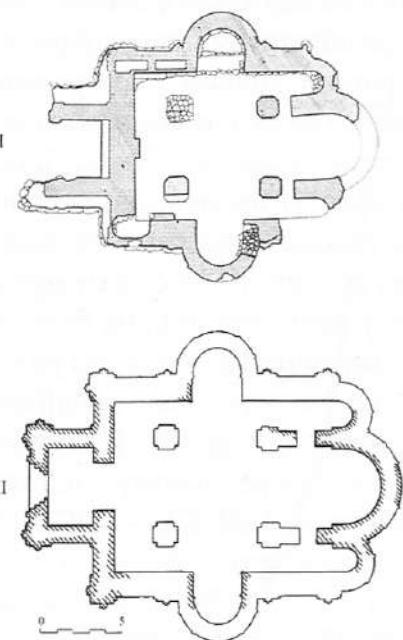

Рис.2 Плани храмів з бічними експедрами. I – Путивль, II – Новгород-Сіверський (за Асєєвим та Раппопортом)

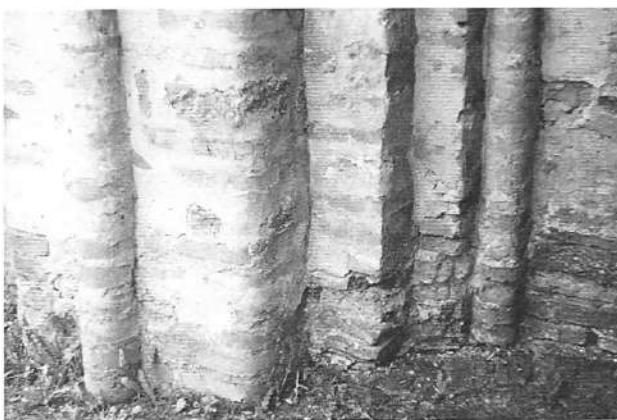

Рис.3 Західний фасад П'ятницької церкви в Новгороді Великому. Фото І.М. Ігнатенка

згаданих вище музеїв зберігаються лекальні плінфи трьох видів – подовжені із заокругленим торцем (так звані півколонки), подовжені з одним заокругленим кутом та плінфи, за формую наближені до чверті кола. Лекальні плінфи з фондів СОКМ зроблені по-різному: в півколонок фігурний торець має відбитки форми, а от фрагмент цеглини у вигляді чверті кола, ймовірно, вирізали з прямокутного сирцю, на що вказує горизонтальне загладжування профільованої сторони цеглини.

Хоча плани Путивльської церкви і храму новгород-сіверського монастиря подібні (рис. 2), схожі композиційні ефекти в них досягалися за рахунок різних прийомів, в основі яких лежав різний набір лекальних плінф. Відмінність техніки формування пучкових пілястр цих храмів була помічена петербурзьким дослідником Є. М. Торшиним [4, с.166]. Він звернув увагу, що в Путивлі не використовували «краплеподібні» плінфи. Однак, пізніше, О. М. Іоаннісан та О. Є. Черненко, безпідставно посилаючись на В. А. Богусевича, стверджували, що пучкові пілястри, якими оздоблені фасади Путивльської церкви, складені з «краплеподібних» лекальних цеглин [17, с. 434]. Можливо, науковцім увело в оману зображення пучкових тяг на кутах храму, показане на кресленні, приведеному в статті Богусевича [7, с. 168]. Їхня теза спростовується як свідченнями, вміщеними в текстах робіт авторів розкопок і фотографіями зі звітів, так і зразками будівельної кераміки в музеїчних колекціях. Скрізь у матеріалах з Путивля відсутні лекальні цеглини «краплеподібної» або, як їх ще називають, «мигдалеподібної» форми.

Варто зазначити, що профільовані тяги на кутах будівель, виконані без «краплеподібних» цеглин, також застосовувалися на Русі. Їх можна побачити на фасадах П'ятницької церкви Новгорода Великого, збудованої згідно з літописами у 1207 р. [14, с. 69] (рис. 3). Кутові пілястри цього храму декоровані пучковими тягами, що складені з плінф із закругленим торцем (півколонки) і одним закругленим кутом (рис. 4). На фото з наукового звіту В. А. Богусевича про розкопки пущивльського храму помітний уламок плінфи

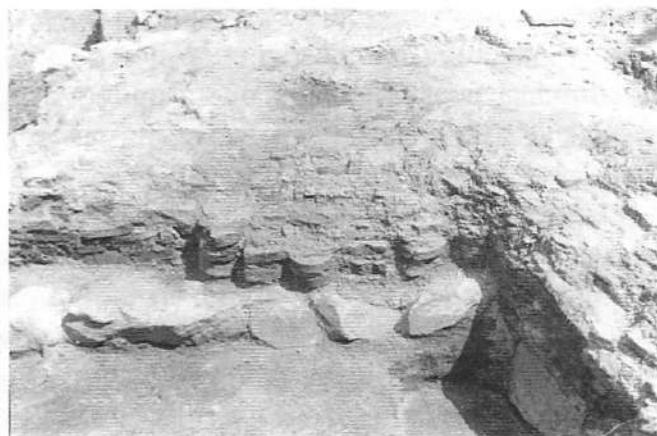
*Рис.4 Пучкова пілястра західного фасаду
П'ятницької церкви в Новгороді Великому.
Фото І.М. Ігнатенка*

*Рис.5 Південно-західний кут руїн
путівльського храму. Яма XIX ст. Фото
1960 р. Архів В.А. Богусевича. Фонди СОКМ.*

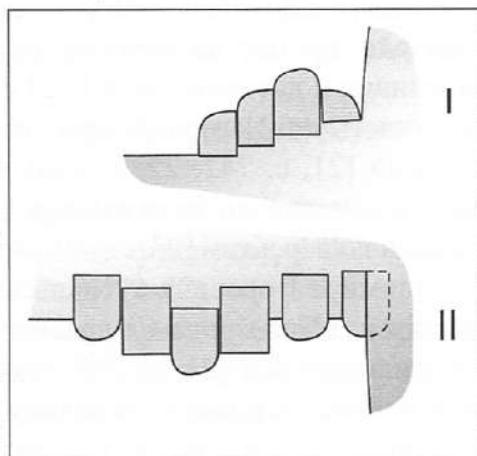
*Рис.6 Пілястра північної стіни
путівльського храму. Фото 1961 р.
Архів В.А. Богусевича. Фонди СОКМ*

*Рис.7 Пучкова пілястра південної стіни
путівльського храму. Фото 1960 р.
Архів В.А. Богусевича. Фонди СОКМ*

із заокругленим тичком на південно-західному куті споруди. На жаль, цю ділянку мурування видно не дуже добре, але зображення все ж дає підстави припустити, що тут для створення пучкових тяг використані саме «цеглини-півколонки» (рис. 5).

Також креслення і фотографії, зроблені під час археологічних розкопок 1960 та 1965 рр., демонструють асиметричність пілястр путівльського храму. Прилеглі до екседр пучкові тяги на пілястрах північної і південної стін відрізнялися одна від одної своїм профілем – північна була складена з півколонок і плінф з одним заокругленим кутом (рис. 6; 8, I), а південна – з півколонок і рядових прямокутних плінф (рис. 7; 8, II). Okрім зовнішніх фасадів, лекальні плінфи у вигляді півколонок застосовані в інтер'єрі путівльського храму. Ними були оздоблені кути північної екседри, що добре видно на кресленні, наведе-

*Рис.8 Схема влаштування
пучкових пілястр путівльського
храму, прилеглих до бічних екседр.
I – північної стіни, II – південної
стіни. Реконструкція
І.М. Ігнатенка*

ному в звіті Б. О. Рибакова [18] (рис. 9). Аналогічний прийом був застосований у Спасо-Преображенській церкві Новгорода-Сіверського [19, с. 27; 20, с. 5] (рис 2, II).

Таким чином, характер плінфи Путивльської церкви, у поєднанні з її архітектурно-будівельними особливостями, демонструють одночасну близькість як до цегляних будівель Новгорода-Сіверського, так і Чернігова. Плінфа, дуже схожа на пущивльську, була виявлена під час археологічних досліджень 2002, 2004 і 2006 рр. в історичному центрі Глухова [3]. Подібні змішані риси має цегла й деяких об'єктів Чернігова, в ній технологічні прийоми характерні для гродненсько-київського зодчества, взірцевою спорудою якого є П'ятницька церква, з'єдналися з прийомами, привнесеними новгород-сіверськими майстрами.

Автори цієї розвідки погоджуються з гіпотезою Є. М. Торшина про те, що початок цегляного будівництва в Новгороді-Сіверському слід віднести до кінця XII ст., та припущенням П. О. Раппопорта, згідно з яким гродненсько-київська будівельна артель потрапила до Чернігова у 1210–1212 рр. при переході князя Рюрика Ростиславича з княжіння у Київській землі.

Виходячи із цих положень, гадаємо, що злиття цих двох груп будівничих відбулося саме у Чернігові, незабаром після переходу сюди Рюрика Ростиславича. Однак, ця змішана артель навряд чи функціонувала аж до кінця 1230-х років, судячи з кількості збудованих нею цегляних споруд (на думку авторів, це храми Трубчевська, Путивля і Глухова), її діяльність на Чернігово-Сіверщині мала закінчитися десь у 20-х роках XIII ст. Імовірно, процес зведення пущивльського храму перервала якась катастрофа, однією з можливих її дат може бути 1223 р., означенований битвою на Калці. Літописи свідчать про участь у цій кампанії чернігівців, курян, трубчан і пущивльців, які прийшли зі своїми князями [21, с. 742; 22, с. 130]. В ході кривавого бою полягло багато русичів, серед них і князь, що міг бути ктитором пущивльського храму. За В. М. Татіщевим це Ізяслав Ігоревич сіверський [23, с. 440], на думку ж О. М. Рапова – Ізяслав Володимирович – син Володимира Ігоревича пущивльського [24, с. 125]. Татари переслідували втікачів аж до Чернігова і Новгорода-Сіверського [23, с. 440] (за Іпатіївським літописом до Новгорода-Святочного [21, с. 745], який локалізують у Переяславській землі). Також того літа літописи зафіксували велику спеку, від якої «мнози бо борове и болота загарахуся, и дымове силні бяху, яко не далече бъ видѣти человѣкомъ; бъ бо яко мгла къ земли прилегла, яко и птицамъ по аеру не бъ лзѣ летати, но падающе на землю умираху» [22, с. 132]. Пожежа, сліди якої на руїнах пущивльського храму зафіксував Б. О. Рибаков під час розкопок 1965 р., могла статися як в цей час, так і пізніше, наприклад, за Батиєвої навали 1239–1240 рр.

* Висловлюємо ширу подяку науковому співробітнику Державного історико-культурного заповідника у м. Пущивлі О. Качурі за надану інформацію.

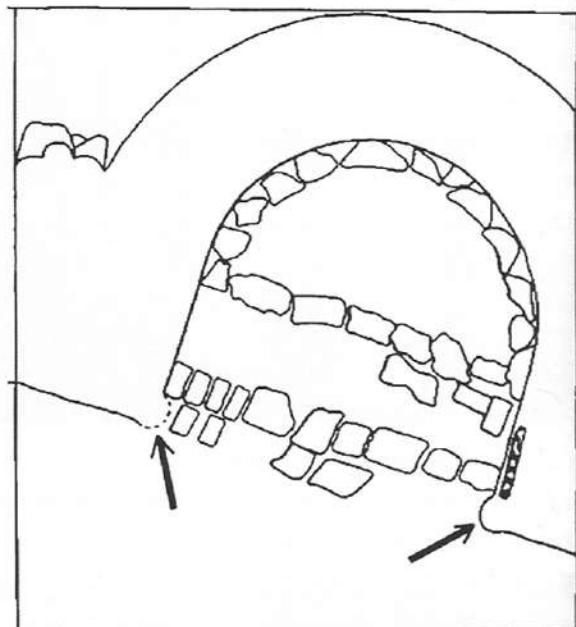

Рис.9 Північна екседра. Фрагмент плану розкопу Б.О. Рибакова 1965 р.

Джерела та література

1. Коваленко В.П. К периодизации развития архитектуры Чернигово-Северской земли. Проблемы изучения древнерусского зодчества. Санкт-Петербург, 1996. Т. 1. По материалам архитектурно-археологических чтений, посвященных памяти П.А. Раппопорта. С. 95-97.
2. Черненко О., Казаков А. Дослідження давньоруської монументальної споруди в Новгороді–Сіверському. *Ruthenica*. Київ, 2005. Вип. 4. С. 7-21.
3. Ігнатенко І.М. До питання про існування храму домонгольського часу в Глухові. Сіверщина в історії України: зб. наук. праць. Київ–Глухів, 2009. Вип. 2. С. 56-57.
4. Торшин Е.Н. К вопросу о хронологии черниговского строительства рубежа XII и XIII вв. Древнерусское искусство. Русь. Византия. Балканы. XIII в. Санкт-Петербург: «Дмитрий Буланин», 1997. Т. 19. С. 163-171.
5. Раппопорт П.А., Йоаннисян О.М. О взаимосвязи архитектурных школ на рубеже XII и XIII веков. Студеница и византийская уметность около 1200 године. Beograd, 1988. (САНУ. Научни скупови. Кн. 41). С. 290-294.
6. Раппопорт П.А. Древнерусская архитектура. Санкт-Петербург: Стройиздат, 1993. 286 с.: ил.
7. Богусевич В.А. Розкопки в Путивльському кремлі. Археологія. 1963. Т. XV. С. 165-174.
8. Вагнер Г.К. Архитектура эпохи «Слова о полку Игореве» и ее заказчики. «Слово о полку Игореве» и его время. Москва, 1985. С. 310-312.
9. Звагельський В.Б. Історична географія Лівобережної України доби середньовіччя (в контексті досліджень «Слова о полку Ігоревім»). Київ–Суми, 2010. С.125-126.
10. Седов В.В. Афон и русская архитектура начала X в. (причины влияния). Архитектура и история русской культуры. Москва, 1996. С. 39-45.
11. Логвин Г.Н. Чернигов. Новгород-Северский. Глухов. Путивль. Москва: Искусство, 1980. 251 с.
12. Рыбаков Б.А. Раскопки в Путивле. Археологический отчет за 1965 год. Москва, 1966. С. 156.
13. Сухобоков О.В., Юрченко С.П. Давній Путивль: монографія. Київ–Суми: ПФ «Видавництво “Університетська книга”», 2019. 344 с.: іл.
14. Раппопорт П.А. Русская архитектура X-XIII вв.: каталог памятников / отв. ред. А.Н. Кирпичников. Ленинград: Наука, Ленинградское отделение, 1982. 136 с. (Археология СССР. Свод археологических источников. Вып. Е1-47).
15. Приймак В.В. Некоторые вопросы изучения древнерусских городов Посеймья эпохи «Слова о полку Игореве»: Черниговская областная научно-методическая конференция, посвященная 800-летию «Слова о полку Игореве». Чернигов, 1987. Часть первая. С.41-43.
16. Пам'ятки монументальної архітектури Північного Лівобережжя XI–XIII ст.: каталог / О. Черненко, О. Ярошенко. Чернігів: SCRIPTORIUM, 2019. 226 с., іл.
17. Йоаннисян О.М., Черненко Е.Е. Афонские традиции в зодчестве Древней Руси. Афонское наследие: научный альманах. Киев–Чернигов: Межд. ин-т. афонского наследия в Украине, 2015. Вып. 1-2. С. 432-445.
18. Рыбаков Б.А. Отчет Приднепровской экспедиции Института Археологии АН

СССР о работах в г. Путивле в 1965 г.: альбом / Науковий архів ІА НАН України. Ф. Е. 1965/58. № 4534. Рис. 18.

19. Кузя А.В., Коваленко В.П., Моця А.П. Новгород-Северский: некоторые итоги и перспективы исследований. На юго-востоке Древней Руси. Воронеж, 1996. С. 3-28.
20. Коваленко В.П., Раппопорт П.А. Памятники древнерусской архитектуры в Чернигово-Северской земле. II Зограф. Београд, 1987. № 18. С. 5-11.
21. Полное собрание русских летописей: в 15 т.. Санкт-Петербург: Тип. М.А. Александрова, 1908. Т. 2: Ипатьевская летопись. Изд. 2-е / под ред. А.А. Шахматова. XVI+938+87 с.
22. Полное собрание русских летописей: в 43 т.. Санкт-Петербург: Тип. Э. Праца, 1856. Т. 7: Летопись по Воскресенскому списку. 346 с.
23. Татищев В.Н. История Российской с самых древнейших времен неусыпными трудами через тридцать лет собранная и описанная покойным тайным советником и астраханским губернатором Василием Никитичем Татищевым. Москва: Императорский Московский Университет, 1774. Книга третья. 536 с.
24. Рапов О.М. Княжеские владения на Руси в X – первой половине XIII в. Москва: Изд-во Московского университета, 1977. 268 с.

Ihor IHNATENKO
(Chernihiv),
Larysa BILYNSKA
(Sumy)

The Place of Putyvl's Church Among Stone Architecture Sites of the Principality of Chernihiv-Seversk at the End of the 12th – first third of the 13th century (based on the construction materials)

The article presents a historiographical review of works dedicated to the Putyvl's Church of the 12th-13th centuries and its building ceramics. The authors visually examined and measured the bricks of this church, which are stored in museums. Exploration of the moldings bricks from Putyvl in museum collections leads to the conclusion that despite similarity with the Church of Transfiguration of the Saviour in Novhorod-Siverskyi, the building artel which took part in the construction of Putyvl's Church was shaped in Chernihiv after 1211 influenced by foremen from Novhorod-Siverskyi and Hrodno-Kyiv's architecture schools. It is proved by a different technology of making the bricks and set moldings of bricks for pilasters on the facades. Besides, a new dating of Putyvl's Church is proposed. The construction process could be stopped in 1223 due to the death of its Kniaz-Ktetor in the Battle of the Kalka River and subsequent events.

Key words: the architecture of ancient Rus', Putyvl, Novhorod-Siverskyi, Chernihiv, archaeology, plinthiform bricks and periodization.